

MÓRICZ ZSIGMOND MONDATSZERKEZETEI

1. „A vívódó hősokeket Móricz hozta XX. századi irodalmunkba”¹ mondja Czine Mihály, és hozzáteszi Matolcsyval kapcsolatban: ő „az első, mindvégig középpontban maradó, komplikált problémákkal küzdő értelmiségi Móricz tájain”,² töpreng, magával vitatkozik, mint ahogy az *Úri muriban* Szakhmáry, a *Rokonok*ban Kopjáss vagy akár a sok esztendeig készült hatalmas *Erdélyében* Bethlen Gábor. Figyeljünk még Czinének egy másik megállapítására is; mégpedig a *Sárarannyal* kapcsolatban: „A parasztok érzéseikben bármily gazdagok, gondolataikban szegényesebbek, elfogadják az életet, vagy ösztönösen, gondolati tisztázás igénye nélkül lázadnak ellene (. . .). Még Turi Daniban is inkább csak érzések küzdenek; érzései ritkán kapnak intellektuális megfogalmazást.”³

A fentiekből adódó technikai kérdést aztán már a nyelvész teszi fel: hogy jár el az író, hogy fogalmaz, milyen szerkezeti, nyelvi eszközöket alkalmaz, hogy a belső gondolati tartalmakat kifejezze?

Móricz a század második évtizedében, közel negyvenedik életéhez, új stilisztikai, technikai módszert dolgoz ki; a *Lobogó szövétnektől* a *Fáklya* megjelenéséig alakul ki új mondat szerkesztési módszere. Ismételjük meg: a nyelvi, szerkezeti megoldások függvényei az elvi, ideológiai alaphelyzetnek, annak, hogy a század elején, Ady nemzedékében megsokadostak a „jövő ösvényeit lázasan, tépelődve keresők”, akik nemcsak saját, egyéni problémáikkal vívódtak, hanem szembekerültek a közvetlen társadalmi kérdések egész sorával. Ennek folyamánként a gondolati tartalom nemegyszer elhomályosította a cselekményt, a környezetrajzot, a leírást s a hagyományos regény sok más, megszokott kellékét új, az esszé-formához közeledő megoldásokért.

A hősök túl sokat eszmélkednek, vég nélkül vitatkoznak önmagukkal; amikor elmélyednek gondolataikba, terjedelmes belső monológok jönnek létre. A belső monológok létesítése döntően alakítja a nyelvi, stilisztikai formák egyik alapvető ágazatát, a közlésrendszereket. Ilyen esetben – tehát, amikor az író a szereplők gondolatvilágában keletkezett vélekedéseket, elmélkedéseket fejezte ki – a hagyományos mondat-

¹ Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. 494.

² Uo.: 503.

³ Uo. Czine is, Nagy Péter is bő teret szentel művében *A Fáklya* irodalomtörténeti elemzésének; nyelvi stilisztikai kérdésekre nem térnek ki.

tani eljárás évszázadokon keresztül merev volt; az író mintegy beavatkozott a szereplők nézeteibe, lelki tusájába, legbensőbb titkaiba, és ezeket a tudattartalmakat saját szavaival mondta el; a tudattartalmak tehát áttételesen mint írói matéria, mint írói közlés jelentkeztek. Bármennyire is egyedi, egészen személyes, sokszor zaklatott, félbemaradt, megszakadt gondolatok jelentek meg a szereplők tudattartalmaiban, az író nem tehetett egyebet, más nyelvi módszer nem állt rendelkezésére, minthogy a saját szövegébe építse bele a szereplők belső monológjait; az ún. auctorális stílushoz kellett fordulnia.

Élénkítést, bizonyos változatosságot bevihettek stílusukba azzal, hogy beszéltették szereplőiket, és így párbeszédet iktattak az auctorális stílus szövetébe; a hosszabb lélegzetű belső gondolatok, lelki történések, egyedi nézetek kifejtése egyenes beszédben azonban szinte lehetetlen. A dialógus feladata, funkciója más; pl. előbbre viheti a cselekményt, esetleg fontos új elemeket közölhet az olvasóval, vagy jobban bemutathat egy-egy szereplőt korábbi események rövid felidézésével. Legkevésbé alkalmas a belső vívódás bemutatására: a szubjektív megnyilatkozásokat nehezen lehet így visszaadni, hisz párbeszédben a beszélgető társra is ügyelni kell, annak a visszajelzései alakítják a teljes dialógust, s így a belső tartalom szubjektivitása erősen csökken.

A korábbi századokban következképpen az írónak csak egyetlen nyelvtani lehetőség állt rendelkezésére: szereplői lelki történéseit, a legzaklatottabb belső tusakodást, esetleg a társadalmi, politikai kérdések közti vívódást saját írói szavaival adhatta vissza függő beszédben, melyet a *hogy* kötőszó vagy valamilyen variánsa vezet be. A közlés előtt a mondást, gondolást jelentő ige áll, és ez a közlést tartalmazó mondatok előtt elhelyezkedő mondatban található. Nyelvtani szerkezeti szempontból tehát adva van a főmondat, amelyhez *hogy*-os, többnyire tárgyi mellékmondatok csatlakoznak. Nyilvánvaló, hogy az alárendelő szerkesztés semmiképp sem a könnyítés, a világosság eszköze, főként, ha meggondoljuk, hogy a függő beszédet indító *hogy*-os tárgyi mondathoz másod-, harmad-, sőt többfokú mellékmondatok is járulhatnak; vagyis ahogy szaporodnak a mellékmondatok, úgy szaporodnak a kötőszók.

Az alárendelés okozta több-kevesebb bonyolultság mellett tudomásul kell vennünk, hogy függő beszédben az író elhagyni kényszerül az egyenes beszédben megtalálható, az élőbeszéd bizalmasságát, közvetlenségét tükröző, kötetlen, fesztelen szólásokat, indulatszókat, megszólításokat, kihagyásos szerkezeteket. A függő beszéd az emberi érzéseket és indulatokat, a szenvedélyek elemi és sokszor gáttalan erejét mintegy a nyelvtani keretek mérséklő, sőt elszíntelenítő határai közé szorítja.

Móricz éppen ellenkezőleg pályája kezdetétől fogva az élőbeszéd visszaadására törekedett prózájában. Móricz Virág *Apám regénye* c.

művében nemegyszer utal arra, mennyire felkeltette apja érdeklődését a sajátos, egyéni beszédmodor. Ilyen alkalmakkor, sokszor az élet legmindennapibb tevékenysége közben is mindjárt előkerült a jegyzetfüzet, és Móricz „beszéltette” az illetőt.⁴ Az élőbeszéd állandó figyelése és a feljegyzett beszéd hiteles visszaadása azt követelte, hogy az író vagy az esemény, ill. történéis elmondója minél kevésbé jusson szóhoz, minél kisebb részt kapjon a történet előadásában. A szereplők jellegzetes szólásmódját, hanghordozását megörökítő nyelvi anyag a lényeges; az író nem egyéb, mint a nyelvi dokumentum összegyűjtője, feljegyzője, és azt lehetőleg kevés változtatással, csiszolással tárja az olvasó elé.

Ha ez így van, akkor erre a célra legalkalmasabb a dramatizált előadás: az író egyáltalán nem jut szóhoz, még annyira sem, hogy a szereplők szavait valamilyen formában bevezesse. Azok vagy monologizálva, vagy egymásnak felelgetve adják elő az elbeszélés mondanivalóját, s a novella ilyenkor szinte színpadi jelenetté válik.

Mári néni c. novelláját 1908-ban írta. Cselekménye nincs; témája egy öreg néni jóízű, jóhumorú csevegése; István király napjára feljött a fővárosba, s utazik vissza. Zsúfolt szakaszba száll, és izes beszédjével az érdeklődés központjába kerül. Móriczot megragadja az öregasszony előadása; a mondanivaló tartalmi része háttérbe szorul, a szó a lényeges, arra kíváncsi az író. „Egyszerre publikummá lesz a társaság s úgy figyelnek az öreg néniere, mintha színpadon ágálna.” S tovább: „... egy ember ... igyekszik témát adni, hogy valahogy el ne hallgasson Mári néni.” Majd: „Sajnálják félbeszakítani. Csak úgy nyelik a szavát.” (*Elbeszélések*, I, 1953. 245., 247.)

Nem mondott le később sem az ilyen típusú karcolatokról, novellákról. Az 1924-ből való *Az asszonyi sors* szintén monológ; egy fiatal asszony, aki Móriczcal szemben ül a vonaton „a mellette ülő idős asszonyságnak a következő történetet mesélte el teljes hangossággal s mindenki által hallható nyíltsággal” (uo. IV. 177). Említsük meg, hogy Móricz számtalanszor figyelte meg embertársait vonaton vagy villamoson.

A párbeszédés novellában érthetően nagyobb szót kapott az eseményesség, az egymásnak felelgetés közben inkább kibontakozhat a részletező történet. Ám ilyenkor is változatlan súlyt kaphat a nyelvi dokumentum. *A hiteles mázsa* c. novella 1916-ból való; két mázsamester összebeszélte egy falusi fuvarossal, annak a fiával, és a városba fuvarozott széna súlyáról pénzért hamis, többet mutató bárcát állított ki. A csalás azonban kiderül, és a két bűnösnek meg kell jelennie a törvény előtt. Móricz megörökítette a tárgyalást, a vitát. Folyvást a szereplők beszél-

⁴ Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1954. 140.; Uo. 141.; Uo. 41.

nek: a bíró, az ügyész és a vádlottak. Az író legfőbb gondja a nyelvi jellemzés; a falusi fiú enyhe nyelvjárásban nyilatkozik meg; az ügyész, aki felvidéki, „szőkén, felvidéki hangon kottyán bele: – Locsolni akarja, nem sózni, kérem”. (*Elbeszélések, III.* 1953. 109.).

2. A bővülő kommentár-adás, a meditáció, a vívódások ábrázolása azonban ütközik a szereplők nyelvi jellemzésének igényével, hisz az együttjár az élőbeszédi fordulatok ábrázolásával. A nagy lélegzetű regényben nehézkes, szinte lehetetlen volna, hogy a szereplők egymásnak felelgetve mondják el gondolataikat, véleményüket a társadalmi kérdésekről, meditációikat vagy akár belső világuk konfliktusait. A regényírásra való áttérés, a regény mint műfaj jelentkezése a móríci *oeuvre*-ben szükségszerű változást hoz létre az előadásmódban is. A kifejezésbeli, gyakran pusztán naturalista eszközöket tökéletesíteni kellett, hogy a regényszerkesztés nyelvi, technikai feltételeire alkalmassá váljanak. Új nyelvi és mondattani kifejező eszközökre volt szükség: az egyenes beszédet valahogyan ki kellett egészítenie a függő beszéddel, vagy ha tetszik – a függő beszédet valamilyen formában meg kellett újítania, fel kellett frissítenie. El kellett érnie, hogy a szereplők gondolatai, belső vívódásai, a történet menetébe beépített esszészerű betétek úgy hassanak, mintha a szereplő nyilatkoznék meg egyenes beszédben.

Az új közlési módszer neve a *szabad* függő beszéd; a szakszó magáért beszél; szabad, mert függetlenül a bevezető igétől, ill. a közlés előtt elhelyezkedő főmondattól, mindenekelőtt abban, hogy elmarad a bevezető kötőszó, a *hogy*, s így a gondolatot, mérlegelést, belső vitát stb. tartalmazó közlés többé nem hat feltétlenül úgy, mint az író szava. Ugyanakkor azonban az igei és birtokos személyragok, a névmások és határozószók, továbbá a mutató névmások és határozószók az írói közlés síkjához igazodnak továbbra is, mint a függő beszédben.

Az *Úri muri* egy rövid példáján mutatjuk be, miről van szó. Az írói közlést tartalmazó két mondat után a közlési sík megváltozik, a szereplő beszél, ill. gondolkodik anélkül, hogy az író jelezte volna: most a szereplő gondolatai következnek. A rövid szereplői közlés után újra az író kér szót, majd kiszáratva az előzőhöz hasonlóan átmenet nélkül újra felbukkan a szereplő gondolata, hogy a záróakkord ismét az íróé legyen.

Zoltán maga elé meredt. Oly óriási felelősséget érzett magán, s annyira egyedül volt e pillanatban ... *Harcolni? Mért? ... Kiért? ... Harcolni azért, hogy az asszonynak megmutassa, hogy mégis valami volt, amit csinált? ... Kietlen volt az egész élet s irtózatos, hogy mi fenyeget.* Ahogy körülnézett az arcokon, a bortól, vidámságtól kiderült férfiarcon, a dalos szájakon, s dobogó öklökön, hirtelen úgy érezte

magát, mint a viruló lápon a vadmadár, mely már tudja, hogy le fogják csapolni a mocsarat, s kiszáradnak a sásak és a nádak és füzek és a hinár, s a helyén szántás lesz és idegen világ . . . *Szép lesz, jó lesz, de nem neki . . . Ők hová lesznek? . . . Hová lettek a Berettyó mocsaraiból a milliónyi békák s halak és a csík és a vidra és a felszálló vadlúdak serege, a vadkacsák és a gémekek . . . Elpusztultak? . . . vagy elszállottak másfelé vizet s hazát keresni? . . . De hová meneküljön a magyar úr, ha itt lesz a vízszabályozás, és lecsapolják a közjogi fertőt . . .*

Megdörzsölte a homlokát, s lerázta magáról a gondolatokat, mint ázott eb a vizet. (*Úri muri.* 1971, 221.)⁵

⁵ Figyeljük meg az idézetben szereplő szabad függő beszéd utolsó mondatát: *De hová meneküljön a magyar úr, ha itt lesz a vízszabályozás, és lecsapolják a közjogi fertőt . . .* Gondolhatta ezt Szakhmáry is, hisz elég logikusan kapcsolódik előbbi borús elmékedéséhez. De a mondatnak általános érvényű, politikai töltete van; lehet a véleménye egy nagyobb közösségnek, ill. a közösséggel azonosuló íróé is, aki így többé-kevésbé rejtve marad. Szerkezetileg ez a megoldás könnyen kínálkozik, hisz a szabad függő beszéd nem köthető világosan sem az íróhoz, sem a szereplőhöz; ez a nem egyértelmű kapcsolódás teremti meg annak lehetőségét, hogy egyes mondatok „communis opinio”-ként álljanak és a szereplő véleménye helyett a szereplővel vagy az íróval azonosuló nagyobb közösség „hang”-jaként tűnjenek fel. Sajátos szerep ez; a narrátor, vagyis az író közli hősei gondolatait *oratio obliqua*ban, ill. szabad függő beszédben, ám azért minden író azonosul (ki jobban, ki kevésbé) a regénybeli közvélemény álláspontjával, világnézetével. Éppen a szabad függő beszéd mint nyelvtani konstrukció engedi meg, hogy mintegy a szereplő vélekedésébe beiktatható legyen a közvélemény szava. Egyén (szereplő) és közvélemény ilyenkor mintegy ötvöződik, úgy tűnhet, mintha a szereplő meditálna, ám éppen a mondanivaló általános politikai tartalma továbbmutat a közösség felé. Ugyanakkor az író elkerül a retorikus hangvételt, hisz nem maga szónokol.

A *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* egyik hosszú részletében az író megjeleníti Pólika szomorú gondolatait; ezek akkor támadtak, amikor Balázs, fiatal férje megmakacsolja magát, s folytatja a mulatozást s a pénzpocsékolást. Nem számítva az író néhány, a szereplő személy jellemzésére fordított megjegyzését, a terjedelmes szemelvény szabad függő beszédben áll; sok a félbemaradt, csonka mondat, szubjektív szóhasználat stb. Mégis a szemelvény közepe táján úgy érezzük, mintha Pólika helyett egy nagy közösség kérne szót (azonosulva, minden bizonnyal az író világnézetével), az egész haladó nemzet, az elégedetlenek és kismizmizettek, akik látják a pusztulásba vezető utat, a hanyatló

A regény vége felé, a 26. fejezetben zajlik a kaszinói mulatozás; ide érkezik Szakhmáry borús kedvvel, összekarcolva a feleségével való kényelmetlen jelenet után. Az idézet lezárja a kérdőjelekkel terhes gazdaságpolitikai beszélgetést, amelyet Szakhmáry egy „csöndes fiatal zsidó ügyvéd”-del folytatott. Feszültséggel terhes hangulatában születik meg a belső monológ: bizonytalanságból fakadó gyötrődés. Az író kérdő alakú főnévi igenévvel indít; két elszigetelt kérdő névmás következik, *mért? . . . kiért?*, majd megismétli a már említett főnévi igenévet, amelyet igen rövid, két három szóból álló mellékmondatok tesznek értelmileg teljessé. A *Harcolni?* a szereplő gondolata, nem mint az írói közlés jelentkezik; ha az volna, akkor kellene a bevezető ige, pl. *arra gondolt, hogy miért harcoljon és kiért* / és azon töprengett, hogy azért harcolt volna, hogy az asszonynak megmutassa stb.

A második szabad függő beszédben álló szakasz is kérdő mondatok sorát tartalmazza, sőt az első mondatot leszámítva valamennyi további mondat kérdő mondat: *Ők hová lesznek? Hová lettek stb.? Elpusztultak?* és így tovább. Az első mondatban indul a szabad függő beszéd Szakhmáry gondolataival. Az első mondat előtt éppúgy hiányzik a közlést bevezető ige, mint fent: *Aztán arra gondolt, hogy szép lesz, jó lesz, de nem neki*; és azon töprengett, *hogy ők hová lesznek* stb.

A bemutatott rövid példában a közlési sík megváltozása egyszerűsíti a szövegépítkezést; csökken a kötőszók száma; a közléstartalom megelevenedik, és megrövidülnek a benne foglalt mondatok. Amint láttuk, a kérdő mondatok, az elszigetelt kérdőszók kerültek előtérbe. Az élenkítés sok más szerkezeti lehetőségét jelentik a csonkán, befejezetlenül maradt mondatok, esetleg szerkesztetlen mondatrészek, felkiáltások, felkiáltószók, indulatszók, nyomatékosító szók, melyek a gondolatok spontán, kötetlen áradását tükrözik. Móricz számtalanszor élt velük; idő- és helyhiány miatt le kell mondanunk az idézésről. A szerkezeti rendezés és simítás az író beavatkozására mutatna, Móricz pedig éppen azt akarja elérni a szabad függő beszéddel, hogy a mondatok összefűzésében az érzelmi hullámmás uralkodjék.

Életszerűbbé válik a szókészlet is; megjelenhetnek megelevenítő szólások, affektív szóismétlések, beszélt nyelvi szavak, sokszor hangtanilag is a bizalmas beszéd jegyei figyelhetők meg.

dzsenti-réteg sorsát: „Az úrhatnámságnak, a gőgös semmittevésnek, a korhely dőzsöléseknek a szele ezeken az alföldi pusztákon, az füttyüresz itt az öreg fák ágai között . . .” (*Nem élhetek muzsikaszó nélkül*. Olcsó könyvtár, 1955. 72–75.)

Az *Erdély* trilógia telve van szabad függő beszédben megkomponált történelmi, politikai tényállással, és ez Bethlen Gábor vívódásaként, Bethlen Gábor „átélésében” jelenik meg. Az olvasó úgy kapja a történelmi eseményeket, mint ahogy Bethlen tusakodásából, érzelmi kommentárjaiból „kicsordulnak”; a mondatfűzés oldott, laza, szinte pongyola, s hordozza a szabad függő beszéd imént jelzett sajátosságait. Móricz az alapjában véve tárgyilagos történelmi eseményeket átszínesíti; minden mozzanatában élő valóságként nyújtja át az olvasónak, hogy a szívébe markoló élmény erejével hasson. Egyetlen összefüggő részt ragadunk ki egy tízlapos belső vívódásból, Bethlen Gábor politikai monológjából; elégséges lesz azonban az elmondottak bizonyítására.

„Mit tudják ezek a boldog népek, akiknek határát soha török lova nem tapodta, mi az, tatárkóborlások országútján élni. Tüzet, vizet, éhséget, szomjúságot és jegekben elfagyást. Mikor ő gyermek volt, törvénnyel kellett megtiltani, hogy Nagyenyeden a város piacán emberhúst nem szabad árulni. Micsoda sors az, hol ennyire vadultak az emberek, hogy egymás húsán éltek.

Ma a tárházak tömve vannak, a kincstárak rakva, a családok mint egy-egy méhköpbű, mézzel.

És ezt mind annak köszönheti, hogy úr a portán és hat év óta török ló a határt át nem hágtá, hacsak nem azért, hogy kaftánt és ajándékot hozzon neki.

Milyen szépen megbír a törökkel és mért? Úrrá teszik aranyai és úrrá a szép ígéretek. Most vannak az élen az ő ifjúkori barátai. Egyik kajmekám, a másik defterdár, a különbek mind basák és divánülő vezírek. Azok, akikkel valaha Tömösvarában együtt diskurált és ábrándozott, akikkel olyan jól meghányták-vetették a török birodalom sorát; akik őróla jól tudják, hogy hívebb a császárhoz, mint az igazhivők. Azok, akikre tízezer aranyakat költött és ajándékoknak elmondhatatlan seregét, esztendőről esztendőre. De úr is velük és általuk és rajtuk. Az történik, amit ő kíván és ahogy ő elgondolja.

Most lehetne, most, valamit kezdeni az egész keresztyénségért, mert a portán nagy bajok vannak. A szultán tehetetlen gyermek. A szultánokkal baj van ez öt évben. Egyiket elcsapják, másikat megölik és a birodalom mégis megvan. Mikor az első szultángyilkosság történt, azt hitte, megrendült a föld a lábuk alatt, magától összedől az agyabálvány.

Nem úgy történt. Kisült, hogy nem az uralkodó cselekszik. Még vezér se kell az éhes fenevadnak, ez a fejvesztett fürgeteg minden pillanatban kész rá, hogy ellepje Európát. De ő nem azért építette fel a

maga Erdélyét, hogy a vadak zsákmányává essen. Etette hát őket, amit csak el bírt szakítani a maga szájától, azt mind vesztegetésre küldte Szófiába. (*Erdély. A nap árnyéka*. 1960. 43–45.)

Az önmagával vitatkozó Bethlennek az fáj: a bécsi udvar hat év után sem fogadta el fejedelemnek, pedig Erdélyre szükség van, ha Európa összefog a török ellen. Ő, Bethlen valaki; ügyes politikát folytat, érdemei vannak; rendet, békét biztosít Erdélynek; mióta ő fejedelem, távol tartotta a törököt Erdélytől. Mindez a történelmi tudattartalom a szabad függő beszéd biztosította szabadabb, kötetlenebb szerkezeti formákban fejeződik ki; csaponganak a gondolatok, fellazul a logikai váz, erősödik a szemantikai közvetlenség.

A stílus élénkségét nagymértékben segítik elő a felkiáltások vagy rövid pattogóan konstatáló kijelentő mondatok, amelyek mintegy affektív kommentárjai az egymást követő tartalmi mozzanatoknak: „*Micsoda* sors az . . .”, „*Milyen* szépen megbír a törökkel . . .”; „De úr is velük és általuk és rajtuk”; „Még vezér se kell az éhes fenevadaknak . . .”; „De ő nem azért építette fel a maga Erdélyét, hogy a vadak zsákmányává essen.”

A lüktető, izgatott belső gondolatok közt megjelenik egy szerkesztetlen mondat, állítmány nélkül; az olvasó egészsíti ki: „Tüzet, vizet, éhséget, szomjúságot és jegekben elfagyást.”

A szemantikai mezőnyben állandóan visszatérnek a beszélt nyelvi szavak. Bethlen ifjúkorában Tömösvárban „együtt diskurált” sok török nagysággal. A portán „nagy bajok vannak”, és a szultánokkal is „baj van”. A szultánokat „elcsapják”. Az eseményekkel kapcsolatban „kisült” egy nagy fontosságú igazság, hogy tudniillik nem az uralkodó cselekszik.

A színes, mondhatni költői képzelet szülte ötletek, hasonlatok is növelik a szabad függő beszéd affektivitását, s eltávolítják a történelmi értekező próza tárgyilagos visszafogottságától. A törökkel határos területen lakni Bethlen gondolatában: „tatárkóborlás országútján élni”. A törökcsapás eredménye: emberhús-árulás, a népnek már nincs egyéb enivalója. A török birodalom bukása: „az agyagbálvány összedőlése”. A törökök maguk pedig: „éhes fenevadak”, „fejveszett fürgeteg”. A törökök megnyerését úgy érte el, hogy etette őket, és „amit csak el bírt szakítani a maga szájától, azt mind vesztegetésre küldte Szófiába”. Az erdélyi jóllét és nyugalom: „az emberek úgy élnek a kis országban, mint a méhek a mézzel telt kőpüben”.

Íme, a belső monológ életre kelt, kifejező, színes, írói ötletekkel gazdagodva szól az olvasóhoz, aki esetleg kedvetlenül, végig se olvasva tenné le a könyvet, ha a belső monológ más jellegű volna.

Ne feledjük: a szabad függő beszéd mindenképpen lazít és könnyít a stilisztikai szerkezeten; az író stilisztikai meggyőződésétől függ, milyen mértékben közeledik a beszélt nyelvhez, az egyenes beszédhez. Idézettünkben Bethlen gondolatai annyira közvetlen formában fejeződnek ki, hogy csupán az egyes szám harmadik személyű alany és birtokos névmás, és természetesen a harmadik személyű igei állítmány utal arra, hogy a gondolatok az írói közlésnek függetlenül részei. Ha a harmadik személybe behelyettesítenénk az első személyt, nyomban egyenes beszéd keletkezne, semmi más változtatást nem kellene eszközölni, annyira természetes, élénk és kötetlen a mondatok áradása.

Pl.: „Most vannak az élen az *én* ifjúkori barátaim. (...) Azok, akikkel valaha Tömösvárában együtt *diskuráltam és ábrándoztam* (...) De *úr is vagyok* velük és általuk és rajtuk. Az történik, amit *én kívánok, és ahogy én elgondolom*. (...) De *én* nem azért *építettem fel a magam Erdélyét*, hogy a vadak zsákmányává essen. *Etettem* hát őket, amit csak *el bírtam szakítani a magam* szájától, azt mind vesztegetésre *küldtem Szófiába*.

Foglaljuk össze eddigi elemzésünk tanulságait. Az irodalmi szemlélet megváltozása, a vívódó hősök előtérbe kerülése folytán megszaporodtak a belső monológok, a gondolati tartalmak; ugyanakkor Móricz, aki a monológra és a párbeszédre épült novellái révén jelentékeny gyakorlatra tett szert éppen az élőbeszéd, a színes fordulatok, a beszélt nyelvi ötletek alkalmazása tekintetében, felfedezte a szabad függő beszéd adta stílári lehetőségeket, és a már Eötvös József óta meglevő közlési mód határait a korábbi írói nemzedékkel szemben erősen kitágította. Elődei számára a szabad függő beszéd erősen tapadt az *oratio obliquához*. Voltaképp csak annyit tettek, hogy a *hogy* kötőszót elhagyták, de már a közlés előtt elhelyezkedő főmondatból nem távolították el a függő idézetet bevezető *lát, hall, érez, vél, gondol* stb. igei állítmányt. Az igei és birtokos személyragok, ill. a mutató névmások és határozószók amúgy is a közlő személyhez igazodnak; ez még a legelevenebb szabad függő beszédben is mindig így van. A mondatokat fellazító szerkezetek a beszélt nyelvi oldottságot megjelenítő, emocionális jellegű szavaknak, kifejezéseknek az alkalmazására pedig egyáltalán nem vállalkoztak.

Érthető, hogy ez a kezdeti feszes, irodalmias szerkezet nehezen szakadt el a függő beszédétől, és végig a múlt század íróinál nagyjából és egészében megmarad az első nagy magyar regényekben már kialakult szerkezeti keretek közt. Majd csak Móricznál fogja megkapni azt az életszerűséget, elevenséget s kifejező erőt, amely egyúttal a magyar próza fejlődését is tükrözi. A reformkori próza az egyszerűség és hajlékonyság számos nemes példáját nyújtja Petőfi *Úti leveleiben* és egyebütt

is; de a realista regény nélkülözhetetlen elemét, a belső monológot Móricz csiszolta ki ma is érvényes és jól felhasználható stilisztikai eszközzé, megteremtve az oldottan szerkesztett szabad függő beszédet.

3. Kiviláglott példáinkból, hogy a szabad függő beszéd leggyakrabban akkor fordul elő, amikor a szereplők gondolatait, vélekedéseit, reflexióit mutatja be. Éppen a megelevenítés, az életszerűség igénye indítja arra Móriczot, hogy olyankor is éljen a szabad függő beszéddel, amikor a szereplő érdeklősége nem kézenfekvő, vagyis amikor az író olyan tényállást közöl, amely objektíve létező valóság, s kívül esik a szereplő belső világán, értékelő, önmagával vitatkozó reflexióin. A táj- és helyrajzra, a környezetrajzra és a regényalakok külső és belső megjelenésére gondolunk.

Az általános regényírói gyakorlat szerint mindkettő: a környezet-ábrázolás és a portré az író feladata, ezeket a részeket az auctorális stílus tartalmazza, az író maga beszél. Balzacnál pl. a regény cselekménye akkor kezdődhet, amikor az olvasó mindent megtudott az írótól a tájra s a szereplők külső, belső tulajdonságaira vonatkozólag. Stendhal a *Vörös és fekete* c. regényét betájolással kezdi. Az első fejezet címe *Egy kisváros*, ebben foglaltatik a környezetrajz. A második fejezet, az *Egy polgármester* az elsőnek főként földrajzi vonatkozású adatait a szereplőkkel kapcsolatos tudnivalókkal egészíti ki; és mindezt az író mondja el. Ez a módszer nem szemléletes, mert szakmai részletességre törekszik; pedig a részletek tudományos teljessége nem sikeres módja az elhitetésnek; a regényíró nem tudós; amikor megjelenik a szakkatalógus, a hatékonyság és erő csökken, ahelyett, hogy emelkedne.

Ellenkezőleg: az írónak a jellegzetességeket kell kidomborítani, előnyben részesítve a válogatás szempontjait, hogy a környezetrajz objektív tárgyi tényei humanizálódjanak. A szabad függő beszéd itt is segítségül hívható; a közlésrendszer teljesebbé tétele megengedi, hogy az író olyankor is átadja a szót a szereplőnek, amikor az író a tárgyi világ külső tényeit, tájat és embert jelenít meg. A tájat és embert Móricz általában nem kívülről szemléli, hanem hősből kiindulva, és úgy, ahogy annak lelkében megjelenik mint benyomás, élmény. A táj azért él Móricznál, mert a szereplő állást foglal vele kapcsolatban; egyes részeket elfogad, kiválaszt, másokat pedig elutasít. A szabad függő beszéd révén a móríci környezetábrázolás szubjektív tényezőkkel bővül és megelevenedik; az élettelen tárgyakkal sajátos dinamikája kezd kialakulni; ez éppoly jellemző Móricz eszmei, filozófiai magatartására, mint az, hogy a reflexióban stilárisan szakít a hagyományos értekező modorral.

Az 1935-ben írott, egyébként túlságosan sok párbeszéddel terhelt *Rab oroszlánból* származó, alábbi szemelvényünkben életre kel az a Reviczky utcai ház és az a lakás, ahol Vágrándy tanácsosék élnek. Az

idézetben szubjektív megjegyzések, kiszólások, jelzők utalnak a szemlélőre, Vágrándyra, akinek a gondolatvilágán keresztül mutatja be az író a környezetet; a bemutatott tárgyakat, dolgokat egyúttal szétágazó fejtegetés fogja körül: a szereplő vagyis Vágrándy lelkivilágán keresztül bontakozik ki az egyébként részletező leírás.

Nézte a lépcsőházat. Oly szűk, hogy ebbe nem is fognak liftet építeni soha. Szűk és meredek lépcső. Vörösmárvány lépcső. Régi ház lehet. Ez még talán abban a régi időben épült, mikor ez a ház a városon kívül esett . . . Valamire emlékezett, hogy már egyszer megállapította, hogy Pest valaha, száz év előtt még csak a Múzeum-körútig terjedt. Ami azon kívül volt, az már külterület volt. Ott már kertek voltak . . . Pedig, ahogy most egy lélekzettel, itt a vörösmárvány lépcső kitágította magát Budapestté, – hol van ide még a Nagykörút is? . . . Jóval távolabb, mint a Múzeum-körút. Távolabb, mint az Egyetem-tér, a Károlyi-kert: a város szíve . . . S azontúl kifelé, hol van az Orczy út? Kilométerekre . . . s még kijebb a Hungária körút? S már a város azon a vonalon túl is kiterjeszkedett . . .

Mekkora nagy . . . S ő a kültelken lakik: a Reviczky utcában.

A lépcsőház fala sárgásra volt meszelve. Durva meszelés, de előkelő. Nincs rajta egy firka, egy karcolás. Itt csupa olyanféle lakó van, mint ő. Szolid lakók. Kisvárosi lakók. Úri emberek. Ez a ház egy sziget ebben a bűnös Babilonban. A jó magyar erkölcsök utolsó szigete . . . Azért csinálhatnának liftet . . . Kellemetlen, hogy neki hányszor kell megmászni ezeket a vörösmárvány lépcsőket . . . Végre itt volt a saját emelete. Vaskorlátos gangon kellett mennie s a hátulsó ajtón becsengett. Ez az ő lakása. Ez az ő fészke. (*Rab oroszlán*, 320.)

A szabad függő beszéd két, egymástól elkülönült szakaszra oszlik; a rövid első rész a *Nézte a lépcsőházat* mondat után indul; elmaradt a bevezető ige és a *hogy*, ti.: *arra gondolt, hogy már egyszer megállapította* stb. A függő beszédnek mintegy folytatásaként újra indul a szabad függő beszéd: *Ami azon kívül volt, az már külterület volt. Itt már kertek voltak* és így tovább.

Felfigyelhetünk a gondolatok csapongására s azok kapcsán a befejezetlen, félbeszakadó mondatokra; megjelennek a kérdések: hol van ide még a Nagykörút is? S azontúl kifelé, hol van az Orczy út? Találunk nem egy pattogó, rövid, konstatáló kijelentő mondatot, ill. csodálkozást tartalmazó felkiáltást: *Ott már kertek voltak; S már a város azon a vonalon túl is kiterjeszkedett; Itt csupa olyanféle lakó van, mint ő.*

De a szemelvényben is a legsajátosabb az elszigetelt konkrét főnevek szokatlan használata: *szűk és meredek lépcső. Vörösmárvány lépcső.* Majd később: *Durva meszelés. Szolid lakók. Kisvárosi lakók. Úri emberek.*

A főnevek értelmezők, és megelőző főneveket ismételnék azonos alakban. A szemelvényben szerkezet lazító szerepük van, s a hagyományos logikai építkezéssel szemben éppen a szabad függő beszédet jellemző oldottságot biztosítják.

4. Az elszigetelt, konkrét főnevek használatát említettük, s azt mondtuk: ritka és szokatlan ez Móricznál; valóban úgy tűnt, hogy azok a stiliztikai jelenségek, amelyeket általában a nyelvi impresszionizmus körébe utalunk, viszonylag ritkán jelentkeznek Móricz stílusában. A kihagyásos szerkezetek, a pusztán főnévi felsorolások, amelyekből a nyelvtani kötőanyag hiányzik, egyaránt jelenítenek meg portrét, vagyis személyeket és tárgyakat, mint pl. szobabelsőt, épületet vagy tájat, környezetet. De megtaláljuk a főmondat után álló, toldalékszerűen előforduló főnevet is, mint az előző mondat önállósult mondatrészét; értelmezőként így több konkrét főnév is állhat, hogy a főmondat valamelyik konkrét főnevet jellemezze. Szerepet kaphatnak az elvont főnevek is; ezek átalakíthatók igés főmondattá, és kapcsolódva az előző mondathoz, folytatják a korábbi cselekményt. Konkrét és elvont főnevek sora egyes esetekben mondathelyettesítő szerepkörben követi a főmondatot; ezek hol valamilyen alárendelt mondat tartalmát jeleznek, hol pedig nagyobb logikai önállósággal, új mozzanatot visznek a közlésbe. Megtaláljuk a cselekményeket megelőző, ún. inszcenáló főnévi sort is, mely helyzetet, hangulatot rögzít.

Meg kell elégednünk, hogy az elmondottakat csupán egy-egy példával érzékeltessük. Kezdjük a portréval.

Az utca végén, sárga lámpák éjjeli fényében néhány fiatal fiú állott sportruhában. *Fehér dressz, fehér nadrágozska, versenycipő, hatalmas tüdők, izmos, barna, szőrös lábak s karok.* Treníroztak a holnapi versenyre (...) komolyan, elszántan, szinte összeesküvésszerűen dolgoztak. (*Vizcsöpp a tengerben. Elbeszélések IV. Bp. 1955. 373.*)

Dressz, nadrágozska, versenycipő; tüdők, lábak s karok: az öltözékre és a testrészekre vonatkozó konkrét főnevek sorakoznak egymás után, s sem *-val, -vel* rag nem kapcsolja őket a predikatív szintagmához, sem nem szerepelnek alanyként a predikatív szintagmában pl. így: néhány fiatal fiú állott sportruhában; fehér dressz, fehér nadrágozska, versenycipő *volt rajtuk* stb.

Akármelyiket elfogadta volna. Jól megépített, kedves, kertes házak voltak, ahol egy-egy család kényelmesen el tudott helyezkedni. *Szép, csillogó nagy ablakok,* mindenütt veranda. *Piros tetők, cserepek és eternit fedelek,* szépek ezek az új eternit fedelek, mintha megrozsdásodott rézlemezzel volnának fedve a házak. (*Rokonok. I. Bp. 1955. 134.*)

Ablakok, tetők, cserépek, fedelek: a példa hasonlít az előzőhöz, ragtalan főnevek követik egymást, látszólag sehová sem tartoznak, nem kapcsolódnak a predikatív szintagmához. Csak a főnevek jelentése változott: itt *épületet* mutat be az író.

A környezet, a valóságos körkép legszebb példája az irodalomtörténeti szempontból is igen jelentős 1934-ben írott *Komor Lóból* származik. Nagy Péter azzal magyarázza a különös és újszerű technikát, hogy Móricz a *Komor Lót* filmre írta.⁶ Valóban, idézendő példánkban az igés mondatok is jelzésszerűek, sallangmentesek, és a lényegre összpontosítanak; nincs mellékmondat sem, csupa főmondat követi egymást. Az amúgy is tömött prózában az összekötő elemektől megfosztott, magányosan álló főnevek erős drámaiságot intonálnak. A belső folyamatok a külső jelenségek villanásszerű ábrázolásán keresztül realizálódnak; ezek a magányos főnevek úgy tűnnek, mint megannyi utasítás egy filmforgatókönyv számára.

A hídi vásár kavargó. *Ringlispil. Falovak*, rajta csikósbojtárok. *Réz-trombiták*. Vásárosok alkusznak. Paroláznak. Verik a bilyeget az eladott birkákra. Rongyos csizmás pásztorok alkusznak a jócsizmás vevőkkel. Sütik a bilyeget a marhák szarvára. Füstöl a szaru. A forgató gyerekek a körhintán. Egy juhnyáját hajtanak a kőhídon. *Rezesbanda. Parasztszekér, hozzákötött lovakkal*. Egy trombitás szakadatlanul fújja. Teheneket hajtanak át a hídon. *A cintányér*. Szekereket, lovakat hajtanak át a hídon. A híd a középpont a Hortobágy megfoghatatlan végtelenségében. *Nagydob, nagydobos*. Rengeteg marhát hajtanak át a kőhídon. *Egy trombitás, két trombitás, rezesbanda. Szekerek, lovak. Autó:* az ülésben Jancsi gyerek felveszi a sofőr kabátot. Ő őrzi a kocsit. Felteszi a sofőrsapkát. Büszke. (*Komor Ló. Elbeszélések* VI. Bp. 1955. 162.)

Móricznak ezt az eredetileg filmre írott elbeszélését nagyon lényegesnek tartjuk a 20. századi magyar prózastílus fejlődése szempontjából. Fejesre, Zimrére, mindenekelőtt Mándyra gondolunk: a szikárság, rövidmondatosság, a mellékmondatok kerülése jellemző mindhármukra; Mándyt jellemzi még a névszói állítmányos mondatok, illetve a határozói bővítménnyel ellátott hiányos mondatok és az elszigetelt elvont és konkrét főnevek használata. Egyrészt úgy, ahogy az idézett példában Móricznál láttuk, tehát leírásokban, állóképekben; másrészt azonban Mándynál a cselekmény folyamatában felbukkanó elszigetelt főnevek szerepköre ki is bővül: előreviszik a cselekményt, és rábízák az olvasóra, hogy maga teremse meg a hiányzó predikatív viszonyokat.

⁶ Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1979.⁴ 430–433.

5. Elemzésünk végére jutva, szükséges összegezni a tanulságokat.

Móricz mondatszerkesztésének két lényeges elemét vizsgáltuk. Az első, a szabad függő beszéd döntő fontosságú; ez a realista szerkesztési mód elsőrendű formája, mert egyszerűsíti a bonyolultabb, tekervényesebb mondatfűzést, teret engedve az oldottabb belső monológnak. Láttuk, hogy Móricz nagymértékben felhasználta a párbeszédés és a monologizáló elbeszélésekben kialakított, a mindennapi beszédre jellemző kötetlen, csapongó, hajlékony és eleven nyelvi alakzatokat.

Megítélésünk szerint hasonló célra törekedett, amikor az impresszionisták kedvelt elliptikus szerkezeteit alkalmazta, egyébként viszonylag ritkán s jelentékeny visszafogottsággal. Nem kételkedünk abban, hogy az izolált, az előzményektől helyenként függetlenül vagy el is szakadó főneveknek, főnévi tagoknak szerepe az, hogy kiemeljék a szemantikai tartalmat. A bonyolult, a választékos, a nehezen érthető képleteket azonban kerülte; példáinkból is kitűnhetett, hogy a főnévi sorok, jóllehet a szabályos kompozíciót, a nyelvtanilag kerek szerkezetet széttördelik, s némiképp asszociatív kapcsolatokra épülnek, a józan mérséklet határain belül maradnak. Sohasem nehezen érthetők, a főnevek száma mindig korlátozott, és nem rendelkeznek mellékmondati toldalékokkal; az előttük elhelyezkedő tulajdonságjelző pedig rendkívül egyszerű, pregnánsan világos; színre, nagyságra utal. A díszítő, dekoratív hatást feltűnően kerülte. Úgy véljük, Móricz impresszionizmusa is realista stílus-szemléletének függvénye, s végső elemzésben a mondatszerkesztés világgosságát és hatékonyságát van hivatva erősíteni.

HERCZEG GYULA

REVICZKY PÁN-VERSE AVAGY EGY ÉVEZREDES TÉVEDÉS

I.

Heine és Turgenyev mellett Reviczky Gyula is feldolgozta Pán isten halálának történetét. Verse, amelyet élete utolsó évében, 1889-ben írt, „sokáig a magyar költészet egyik legnépszerűbb alkotása volt”.¹ A mű végső forrása Plutarchos *De defectu oraculorum* című írásának 17. fejezete, amely a *Moralia* gyűjteményben olvasható. Bevezetésként nézzük az antik szerző szavait.

¹ Komlós Aladár: *Reviczky Gyula*. In: *A magyar irodalom története*. IV. Bp. 1965. 635.